

A Jurisprudence-Legal Reflection on the Condition of "The Proofs of Infiltration of the Soul" in the Family Protection Law

Mohammad Hasan Haji Mohammareh¹, Mohsen Jahangiri², Taha Zargarian³
, and Seyyed Jafar Alavi⁴

1. Department of Jurisprudence and Principles, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: yekmojahed@gmail.com
2. Corresponding author, Department of Jurisprudence and 2.Principles and President of Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: dr.jahangiri@razavi.ac.ir
3. Department of Jurisprudence and Law, Ayatollah Boroujerdi University, Boroujerd, Iran. Email: tahazargariyan93@abru.ac.ir
4. Department of Jurisprudence and Principles, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran, Email: alavi@razavi.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 13 July 2024

Received in revised form 20

December 2024

Accepted 6 January 2025

Available online 23

September 2025

Keywords:

Law on the Protection of the Family and Youth of the Population,
Abortion,
The proofs of Infiltration of the soul

ABSTRACT

Objective: The laws of the country must be in accordance with Islamic standards. clause (56) of the Family Protection Law approved in 1400 has legislated a condition for the authorization of therapeutic abortion under the title of " the proofs of Infiltration of the soul". The legislator has neither provided a specific definition of the aforementioned condition nor defined a specific criterion for the determination of that condition. The lack of the determination of criteria and definition for the diagnosis of the Infiltration of the soul into the body of the fetus have created many diagnostic problems in the issuance of abortion licenses for doctors specializing in this field; By examining the literature and the principles of the legislator, it is clear that the legislator's claim in the origin of the aforementioned condition is the knowledge of jurisprudence, and accordingly, the knowledge of jurisprudence is committed to defining the " the proofs of Infiltration of the soul" and determining the criteria for its verification.

Method: The present research employs a descriptive-analytical approach. It aims to evaluate the foundations of the mentioned condition by delving into Quranic, narrative, and legal sources.

Results: Paying attention to the prominent view of Imami scholars regarding "the fetus being less than four months old" in the context of therapeutic abortion is of utmost importance. Setting this perspective as the sole condition in the law, without defining the condition of "absence of soul entrance indications," as was done in the unified article on therapeutic abortion enacted in 1384, can eliminate many subjective elements, ambiguities, and barriers to therapeutic abortion permits.

Conclusion: Based on the discussions, it becomes evident that the action of the 1384 lawmaker in establishing the condition of "the fetus being less than four months old" for the soul's entrance is sufficient, and there is no religious or social necessity for specialists to verify "the absence of soul entrance indications."

Cite this article Haji Mohammareh, M.H., Jahangiri, M., Zargarian, T., & Alavi, S.J. (2025). A Jurisprudence-legal reflection on the condition of "the proofs of Infiltration of the soul" in the Family Protection Law. *Journal of Woman and Family Studies*, 13 (3), 51-68. <https://doi.org/10.22051/jwfs.2025.51741.3241>

© Author(s) retain the copyright. **Publisher:** Alzahra University.

DOI: <https://doi.org/10.22051/jwfs.2025.51741.3241>

Introduction

By searching for the keywords of abortion and soul infiltration, one can find numerous valuable studies in the fields of medicine, jurisprudence, and the Quran. This category of studies often deals with the permissibility of abortion, the manner of abortion, and philosophical discussions and stages of fetal development in terms of soul infiltration. Although the subject of the present study is similar to the aforementioned studies on the family of abortion and soul infiltration, its issue is very different from similar studies, because the main and partial issue of the present study is the criticism of Article 56 of the Law on the Protection of the Family and Youth of the Population approved in 2021; that is, what is and the verification of the presence of the presence of the soul in the fetus. The aforementioned statement refers to the explanation of the innovation and difference of the present study from similar studies. Perhaps the lack of research and the absence of a history on the present subject can be attributed to the novelty of the law on this matter, because it was for the first time in 2021 that the legislator approved the condition of verifying the "signs and presence of the presence of the soul infiltration" for abortion. The subject of the present study is the critique and proposal for amending the condition of "signs and signs of the inflow of the spirit" in therapeutic abortion, the evaluation of which is written for the first time, focusing on the knowledge of jurisprudence, law, and medicine.

Method

Based on a descriptive-analytical method, the present study seeks to evaluate the foundations of the aforementioned condition by delving into Quranic, narrational, and jurisprudential sources, and by examining the criteria for the entry of the spirit in existing sources, prove that the requirement for establishing the "entry of the spirit" does not have any jurisprudential necessity, and that the only requirement for "fetal age being less than four months" along with other conditions governing abortion is sufficient for issuing a medical abortion license.

Results

This research can be considered the first specialized research in the field of jurisprudential redefinition of the concept of the infiltration of the soul, referring to Article 56 of the Law on the Protection of the Family and Youth of the Population, which seeks to amend this article from a jurisprudential perspective, and one of its most important achievements is the submission of a proposal to amend Article 56 of the Law on the Protection of the Family and Youth of the Population to the Islamic Consultative Assembly. This is something that is being pursued and finalized by the stakeholders.

Also, the study of the concept of the infiltration of the soul based on what can be gleaned from the narrations and its brief comparison with medical criteria are other achievements of this research.

Conclusions

The legislator's efforts to systematize the laws on medical abortion are commendable, but upon examining Article (56) of the Family and Youth Protection Law, it is found that the stipulation of the condition of "lack of spiritual penetration" not only does not bring a new order to the

issue of medical abortion; but also disrupts the order that was previously established with the enactment of the single article on abortion in 2005. The permission for medical abortion in the aforementioned article is subject to "lack of spiritual penetration," while neither its definition nor the criteria for its recognition in the law are clear. Referring to jurisprudential sources, it becomes clear that the definition and determination of spiritual penetration are faced with wide theoretical differences; so that there is no random view regarding a specific phenomenon. The absence of a specific definition of the dimensions of spiritual penetration in the law, as well as the lack of a specific criterion for determining spiritual penetration in the law, has made it difficult for medical professionals to the extent that personal preference finds its way into the issue of issuing medical abortion permits.

The well-known view of Imamiyyah jurists, based on the existing narrations regarding the issue in question, is that the soul enters the body of the fetus from the age of four months onwards. In order to avoid such differences and preferences and to ensure order in the light of Sharia, the legislator of 2005 preferred the well-known view of Imamiyyah jurists and, by including it among the other necessary conditions for abortion, observed the Sharia considerations in the abortion law. Considering the discussions that have taken place, it is clear that the action of the legislator of 2005 in establishing the condition that the fetus is less than four months old is sufficient for the issue of the soul entering the fetus, and there is no jurisprudential or social need to establish the condition of "failure to establish the condition of the soul entering" by doctors.

Author Contributions

The first author was the research supervisor, the second author was the corresponding author, and the other authors provided guidance and expert advice in writing the article. The first author was the research supervisor, the second author was the corresponding author, and the other authors provided guidance and expert advice in writing the article.

Data Availability Statement

The data supporting this study are all cited in the sources and are publicly available, and are considered library data or articles in national or international journals.

Acknowledgements

I would like to thank the professors and the presidency of Razavi University of Islamic Sciences who collaborated in writing this article, as well as Dr. Taha Zargarian, a faculty member of Ayatollah Boroujerdi University.

Ethical Considerations

In this study, all ethical considerations related to participants and the confidentiality of their information have been observed.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

تأملی فقهی-حقوقی بر شرطیت «امارات ولوج روح» در قانون حمایت از خانواده

محمدحسن حاجی محمره^۱، محسن جهانگیری^۲، طاها زرگریان^۳ و سید جعفر علوی^۴

۱. گروه فقه و اصول، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: yekmojahed@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، گروه فقه و اصول، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: dr.jahangiri@razavi.ac.ir

۳. گروه فقه و حقوق، دانشگاه آیت الله بروجردی (ره)، بروجرد، ایران. رایانامه: tahazargariyan93@abru.ac.ir

۴. گروه فقه و اصول، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: alavi@razavi.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی،

هدف، نگرستن به موضوع سقط از زاویه دانش فقه؛ می‌تواند دانش‌های حقوقی، پزشکی، اجتماعی و قانون هم تحت‌تأثیر خود قرار دهد؛ زیرا بر اساس اصل ۴ م قانون اساسی، قوانین کشور باید منطبق بر موازین اسلامی باشد. ماده (۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت مصوب ۱۴۰۰ برای جواز سقط درمانی، شرطی تحت عنوان احراز «امارات ولوج روح» را مورد تقنین قرار داده است. قانون‌گذار، نه تعریف مشخصی از شرط مذکور ارائه داده و نه ملاک معینی برای احراز آن شرط تعریف کرده است. عدم تعریف ماهیت و عدم تعیین ملاک برای تشخیص ولوج روح در کالبد جنین، مشکلات فراوان تشخیصی و سلیقه‌گرایی در امر صدور جواز سقط برای پزشکان متخصص در این حوزه به وجود آورده است؛ با مذاقه در ادبیات و مبانی قانون‌گذار، معلوم می‌شود ادعای قانون‌گذار در خاستگاه وضع شرط مذکور؛ دانش فقه است و بر این اساس، دانش فقه؛ متعهد به تعریف «امارات ولوج روح» و تعیین ملاک برای احراز آن است.

روش پژوهش. پژوهش حاضر بر اساس روش توصیفی-تحلیلی درصدد آن است با غور در منابع قرآنی، روایی و فقهی به ارزیابی مبانی شرط مذکور بپردازد.

یافته‌ها. توجه به دیدگاه مشهور فقهای امامیه در خصوص «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» در مسئله سقط درمانی امری بسیار مهم است. قرار دادن این دیدگاه به عنوان شرط وحید در متن قانون و تعریف نکردن شرط «فقدان امارات ولوج روح» در عرض آن مانند آنچه که در ماده واحده سقط درمانی مصوب ۱۳۸۴ انجام شده است، می‌تواند بسیاری از سلیقه‌گرایی‌ها، ابهامات و موانع جواز سقط درمانی را رفع کند.

نتیجه‌گیری. باتوجه به مباحث انجام شده، معلوم می‌شود اقدام قانون‌گذار سال ۱۳۸۴ در وضع شرط کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه برای موضوع ولوج روح در جنین کافی است و نیازی فقهی یا اجتماعی برای وضع شرط «عدم احراز امارات ولوج روح» توسط پزشکان وجود ندارد.

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

کلیدواژه‌ها:

قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت، سقط جنین، امارات ولوج روح.

استاد: حاجی محمره، محمدحسن؛ جهانگیری، محسن؛ زرگریان، طاها و علوی، سیدجعفر (۱۴۰۴). تأملی فقهی-حقوقی بر شرطیت «امارات ولوج روح» در قانون

حمایت از خانواده. *مطالعات زن و خانواده*. ۱۳(۳): ۶۸-۵۱. <https://doi.org/10.22051/jwfs.2025.51741.3241>

ناشر: دانشگاه الزهرا (س). © نویسندگان.

مقدمه

موضوع سقطجنین از جمله موضوعاتی است که به علت ابعاد مهم اجتماعی آن و همچنین به جهت فرهنگ خاص حاکم بر کشور ایران و از همه مهم‌تر به جهت حساسیت‌های شرعی که درباره آن وجود دارد، همواره مورد اهمیت دانش‌های فقه، حقوق و پزشکی و بالأخص مورد توجه قانون‌گذار قرار گرفته است. هرچند حکم ابتدایی سقطجنین در فقه امامیه و قوانین موضوعه، حرام اعلام شده و مورد جرم‌انگاری واقع شده است، اما سقط درمانی که از جمله اقسام سقطجنین است به جهات متعدد به حیث فقهی منع شرعی نداشته و طبعاً قانون‌گذار آن را جایز شمرده است. با تتبع در قوانین موضوعه می‌توان دریافت مسئله سقط درمانی در سال‌های مختلف، مورد تغییرات آشکار قرار گرفته است. آخرین تغییر در قوانین سقط درمانی را می‌توان در ماده (۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت مصوب ۱۴۰۰ مورد مطالعه قرار داد. هرچند مسئله سقط درمانی در ماده (۵۶) قانون مذکور از جهات مختلف مورد بحث و تقنین قرار گرفته است، اما موضوعی که جلب توجه کرده و دغدغه پژوهش حاضر را منعکس می‌کند؛ عبارت است از شرطی که قانون‌گذار تحت عنوان نشانه‌ها و امارات ولوج روح» برای جواز سقط درمانی مقرر کرده است.

با مذاقه در بندهای «الف» و «ب» ماده مورد بحث به وضوح می‌توان دریافت که جواز سقط، منوط به عدم احراز نشانه‌ها و امارات ولوج روح در جنین است. دو مسئله در مورد شرط مذکور، ذهن را به خود مشغول می‌کند. مسئله یک عبارت است از چستی مفهوم شرط «نشانه‌ها و امارات ولوج روح»؛ اصل اولی و البته بدیهی در وضع قانون آن است که مفهوم اصطلاح تقنین شده در قانون؛ توسط خود قانون‌گذار تبیین شود تا از هرگونه تفسیر به رأی خودداری شود. با تتبع در قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت نمی‌توان هیچ‌گونه تعریفی از شرط «نشانه‌ها و امارات ولوج روح» را مورد مطالعه قرار داد. توجه به این نکته ضروری است تعریف «ولوج روح» که بارها مورد پژوهش واقع شده است؛ مسئله پژوهش حاضر نیست، بلکه «نشانه‌ها و امارات ولوج روح» به عنوان شرط «ولوج روح در جنین» دغدغه مسئله پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد. مسئله دو، عبارت از تأمل در مرجع احراز شرط «نشانه‌ها و امارات ولوج روح» است. اگر بتوان از قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت این چنین دریافت کرد که احراز شرط مذکور با کارشناسان دانش پزشکی است، آن‌گاه بسیار جای سؤال است که اعتبار شرط مذکور در دانش پزشکی چه جایگاهی دارد که دانشمندان پزشکی، متناظر با آن جایگاه به احراز شرط «نشانه‌ها و امارات ولوج روح» بپردازند. نوع شناخت و فهم امارات ولوج روح در جنین برای دانشمندان پزشکی؛ موضوعیت برجسته‌ای در احراز شرط مذکور دارد. عبارتی که می‌تواند دغدغه مسئله دو را رساتر و البته کامل‌تر کند، عبارت از آن است که دانشمندان پزشکی چه معیار و ملاکی برای شرط «نشانه‌ها و امارات ولوج روح» در اختیار دارند تا از طریق آن به دیدگاهی واحد رسیده و از تعدد آرا بر حذر باشند. پژوهش حاضر درصدد آن است با در نظر گرفتن داده‌های فقهی، حقوقی و پزشکی و همچنین ناظر بر ماده (۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت، دغدغه‌های طرح شده را مورد کاوش قرار دهد.

اهمیت پژوهشی

بی‌تردید جایگاه وضع همه مواد قانونی اعم از قانون مدنی و مجازات اسلامی در جهت ایجاد نظم و جلوگیری از هرج‌ومرج، بسیار رفیع و قابل توجه است. اما با مذاقه در موضوعات اجتماعی می‌توان با مسائلی مواجه شد که خلأ قانونی یا ابهام قانونی درباره آن‌ها بسیار خطرآفرین بوده به طوری که وضع قانون شفاف درباره آن‌ها در مقایسه با سایر موضوعات اجتماعی از اهمیت دوچندان برخوردار است. موضوع وضع قانون درباره مسئله سقط درمانی از جمله موضوعاتی است که شفافیت در قوانین آن از جایگاه دوچندان برخوردار است؛ زیرا از طرفی با جان جنین در ارتباط است و از طرف دیگر تهدید یا خطر جانی مادر حامل مورد توجه است. باور پژوهش حاضر آن است که ماده (۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت نواقصی اعم از عدم شفافیت و خلأ ماهیتی در شرط «نشانه‌ها و امارات ولوج روح» دارد. اگر نقص مورد نظر در ماده مورد بحث رفع نشود موجب تعدد آرا در موضوع واحد خواهد شد که این آفت بزرگ قانون و عدالت است. باتوجه به توضیحات مذکور، می‌توان اهمیت پژوهش حاضر را در پرتو نقد علمی شرط «نشانه‌ها و امارات ولوج روح» به‌همراه پیشنهاد اصلاح آن به شفافیت دریافت کرد.

پیشینه پژوهش

با جست‌وجوی کلید واژگان سقط و ولوج روح، می‌توان پژوهش‌های ارزنده و متعددی را در حوزه‌های پزشکی، فقهی و قرآنی مورد توجه قرار داد. این دسته از پژوهش‌های غالباً به مباحث جواز سقط، چگونگی سقط و از جهت ولوج روح به مباحث فلسفی و مراحل حلول جنین پرداخته‌اند. هرچند موضوع پژوهش حاضر؛ مشابه با پژوهش‌های مذکور از خانواده سقط و ولوج روح است، اما مسئله موردنظر آن با پژوهش‌های مشابه بسیار متفاوت است؛ زیرا مسئله اصلی و جزئی پژوهش حاضر؛ ناظر بر نقد ماده ۵۶ قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت مصوب ۱۴۰۰؛ یعنی چستی و احراز امارات ولوج روح در جنین است. گزاره مذکور به تبیین نوآوری و تفاوت پژوهش حاضر با پژوهش‌های مشابه آن اشاره دارد. شاید بتوان عدم پژوهش و نیستی پیشینه درباره موضوع حاضر را به نو بودن وضع قانون در این باره دانست؛ زیرا قانون‌گذار برای نخستین بار است که در سال ۱۴۰۰ به تصویب شرط احراز «نشانه‌ها و امارات ولوج روح» برای سقط جنین می‌پردازد. موضوع پژوهش حاضر پیرامون نقد و پیشنهاد اصلاح شرط «نشانه‌ها و امارات ولوج روح» در سقط درمانی است که ارزیابی آن با تمرکز بر دانش‌های فقه، حقوق و پزشکی برای نخستین بار به نگارش درمی‌آید.

مفهوم شناسی

۱. جنین

واژه جنین از ماده «جن» به معنای پوشاندن چیزی از حواس است به طوری که دیده نمی‌شود. فرزند در شکم مادر را از آن جهت «جنین» اطلاق می‌کنند که از رؤیت مردم، پنهان است (فراهیدی، ۱۴۱۰) با تتبع در بعضی منابع فقهی می‌توان واژه «حَمْل» را برای مفهوم جنین مورد نظر قرار داد. اطلاق واژه «حَمْل» بر موجود در رحم مادر پس از آن که خلقت انسانی آن کامل شود، استعمال دقیق‌تری می‌تواند باشد (طوسی، ۱۴۰۷) در علوم زیستی و جنین‌شناسی، به موجود حاصل از لقاح از ۳ تا ۸ هفتگی رویان و پس از ۸ هفتگی تا زمان تولد، جنین گفته‌اند (سلطانی نسب، گرجی، ۱۳۶۸).

۲. سقط

واژه «سقط» در منابع لغوی به معنای افتادن از بالا به پایین است (طریحی، بی‌تا). سقط جنین در اصطلاح پزشکی به معنای اخراج عمدی یا مصنوعی یا خروج خودبه‌خود حمل قبل از موعد طبیعی است (گودرزی، کیانی، ۱۳۹۲؛ گیلسترپ^۱، ۱۹۹۷) همچنین گفته می‌شود که سقط، خروج محصولات حاملگی از رحم است قبل از آن که جنین قادر به زندگی باشد (کاکس^۲، ۲۰۰۲). عبارت «جهاض الجنین» در منابع فقهی درباره «اسقاط الجنین» تعبیر شده است (محسنی، ۱۴۲۶). سقط در اصطلاح فقه امامی به معنای افتادن جنین از حمل است (نجفی، ۱۳۶۲).

۳. سقط درمانی

عمل سقط با توجه به نوع اجرا و همچنین نظارت دانش فقه و حقوق، به اقسام جنایی یا غیرقانونی^۳، تروماتیک^۴، خودبه‌خودی^۵ و سقط درمانی^۶ قابل تقسیم است. لکن نوع سقط موردنظر در پژوهش حاضر، سقط درمانی است که به معنای ختم حاملگی قبل از قابلیت حیات جنین برای حفظ سلامت مادر است. اندیکاسیون‌های سقط درمانی شامل موارد پیش رو است: الف. ختم حاملگی برای حفظ جان مادر، ب. ختم حاملگی برای حفظ سلامت مادر، ج. ختم حاملگی در مواردی که حاملگی منجر به تولد نوزاد ناقص‌الخلقه یا ناهنجاری‌های مغایر با حیات می‌شود، د. سقط انتخابی در موارد چندقلویی. ه. ختم حاملگی در مواردی که نوزاد قابلیت حیات ندارد (زمانی، ۱۳۸۵)

1. Gilstrap

2. Cox

3. Criminal

4. Traumatic

5. Spontaneous

6. Therapeutic

موضوع شناسی

مباحث امارات ولوج روح، زمان دمیده شدن روح در کالبد انسانی و درنهایت جواز سقط درمانی که از سطوح متفاوت پژوهش حاضر هستند؛ همگی حول محور «حیات» می‌شود. با مذاقه در ادبیات فقهی و پزشکی درخصوص حیات، می‌توان دریافت که دو عبارت «حیات سلولی» و «حیات انسانی» مورد بحث واقع شده است. حیات سلولی، بیانگر همان فعل و انفعالات ژنتیکی و متأثر از عوامل طبیعی و مادی است؛ حیات سلولی به عبارت فنی‌تر؛ همان لقاح گامت نر با گامت ماده است که موجب تولید زیگوت و طی فرایندی ژنتیکی و طبیعی در طول زمان به انسانی کامل تبدیل می‌شود (دارابی و همکاران، ۱۳۹۷). حیات سلولی در ادبیات روایی با عبارت «الرُّوحُ الْقَدِيمَةُ» مورد اشاره قرار گرفته است (مجلسی، ۱۴۰۴). مقصود از روح قدیمی در ادبیات روایی؛ همان حیات سلولی یا حیات حیوانی است که زندگی ابتدایی را برای انسان شدن به حیث مادی ممکن می‌کند (کلینی، ۱۳۶۳؛ نجفی، ۱۳۶۲)، اما حیات انسانی که جلوه‌ای عمیق‌تر و پیچیده‌تر از حیات سلولی در انسان است با عبارت «رُوحَ الْحَيَاةِ» در روایات قابل مشاهده است (مجلسی، ۱۴۰۴). حیات انسانی یا همان روح عقل، عبارت است از حیاتی که عقل، تفکر، احساس، شعور، تصمیم، اراده و حرکت ارادی را برای انسان به ارمغان می‌آورد (کلینی، ۱۳۶۳). براساس مطالب مذکور، باید گفت که حیات مورد بحث در پژوهش حاضر؛ «حیات انسانی» است. حیاتی که خلقت انسان و مرز انسان با مخلوقات دیگر را به قبل و بعد از خود تقسیم می‌کند. حیاتی که فقها، علما و حکما، غالباً با عنوان «روح» از آن یاد کرده و بر این باور هستند که دارای وزن نیست و به هنگام ورودش به جسم؛ همه صفات انسان را در جسم رسم می‌کند (طبرسی، ۱۴۲۴). با مطالعه مطالب مذکور دریافت می‌شود که وقتی سخن از «ولوج روح و امارات» آن می‌شود؛ سخن از حیات انسانی که گویی همه انسان، همین حیات یا به عبارتی همان روح است. از این رو است که گروهی از فقهای امامیه در خصوص استعمال واژه «حیات» به جنین قبل از ولوج روح مانند حیات قدیمی یا همان حیات سلولی؛ این اتصاف حیات را به جنین قبل از حلول روح در وی؛ استعمال مجازی دانسته و مسائلی از قبیل تپش قلب و فعالیت مغز را بی‌ارتباط با ولوج روح انسانی می‌داند (شهید ثانی، بی‌تا).

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر روش توصیفی-تحلیلی است. پژوهش حاضر بر اساس روش توصیفی-تحلیلی درصدد آن است با غور در منابع قرآنی، روایی و فقهی به ارزیابی مبانی شرط مذکور بپردازد و با بررسی ملاک‌های امارات ولوج روح در منابع موجود اثبات کند وضع شرط احراز «امارات ولوج روح» هیچ‌گونه ضرورت فقهی نداشته و تنها شرط «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» در کنار شروط دیگر ناظر بر سقط در صدور جواز سقط درمانی کافی است.

یافته‌های پژوهش

سقط درمانی در قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت

در این قسمت به بررسی ماده (۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت توجه می‌شود:

۱. ماده (۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت

ارزیابی دقیق و البته عادلانه از موضوع جواز سقط در ماده (۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت منوط به رؤیت همه جانبه سقط درمانی در قانون مورد نظر است. براین اساس در این بخش از پژوهش حاضر تلاش می‌شود تا با ذکر ماده (۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت به این مهم جامه عمل پوشانده شود. مغفول نماند که ماده مورد نظر دارای ۴ تبصره است. لکن فقط تبصره دو ماده با موضوع پژوهش حاضر مرتبط است که تنها به ذکر آن اقدام می‌شود. ماده (۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت اشاره دارد سقط جنین ممنوع بوده و از جرائم دارای جنبه عمومی است و مطابق مواد (۷۱۶) تا (۷۲۰) قانون مجازات اسلامی و مواد این قانون، مستوجب مجازات دبه، حبس و ابطال پروانه پزشکی است. مادر صرفاً در مواردی که احتمال بدهد شرایط زیر محقق می‌شود، می‌تواند درخواست سقط جنین را به مراکز پزشکی قانونی تقدیم کند. کلیه مراکز پزشکی قانونی در مراکز استان‌ها مکلفند درخواست‌های واصله را فوراً به کمیسیون سقط قانونی ارجاع دهند. این کمیسیون مرکب از یک قاضی ویژه، یک پزشک متخصص متعهد و یک متخصص پزشک قانونی در استخدام سازمان پزشکی قانونی، حداکثر ظرف یک هفته تشکیل

می‌شود. رأی لازم توسط قاضی عضو کمیسیون با رعایت اصل عدم جواز سقط در موارد تردید صادر می‌شود. قاضی عضو در کمیسیون مذکور با حصول اطمینان نسبت به یکی از موارد ذیل مجوز سقط قانونی را با اعتبار حداکثر ۱۵ روزه صادر می‌کند: الف) در صورتی که جان مادر به شکل جدی در خطر باشد و راه نجات مادر منحصر در سقط جنین بوده و سن جنین کمتر از ۴ ماه باشد و نشانه‌ها و امارات ولوج روح در جنین نباشد.

ب) در مواردی که اگر جنین سقط نشود مادر و جنین هر دو فوت می‌کنند و راه نجات مادر منحصر در اسقاط جنین است. ج) چنانچه پس از اخذ اظهارات ولی جمیع شرایط زیر احراز شود: رضایت مادر، وجود حرج برای مادر، وجود قطعی ناهنجاری‌های جنینی غیرقابل درمان در مواردی که حرج مربوط به بیماری یا نقص در جنین است، فقدان امکان جبران و جایگزینی برای حرج مادر، فقدان نشانه‌ها و امارات ولوج روح و کمتر از ۴ ماه بودن سن جنین. تبصره ۲) بیمارستان‌های مورد تأیید پزشکی قانونی موظف‌اند در موارد مجاز سقط، منحصراً پس از دستور قاضی و احراز عدم امارات و نشانه‌های ولوج روح، سقط جنین را اجرا کنند و اطلاعات مربوط را با رعایت اصول محرمانگی در پرونده الکترونیک سلامت بیمار و یا سامانه ماده ۵۴) این قانون ثبت و بارگذاری کنند.

۲. شرط «نشانه‌ها و امارات ولوج روح» در ماده ۵۶)

در این قسمت به بیان شرط امارات ولوج روح در بند الف و ج ماده ۵۶) و نقد آن توجه می‌شود:

۲-۱. بیان شرط «امارات ولوج روح» در بند الف و ج

قانون‌گذار در بند الف ماده ۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت تلاش کرده است یکی از شروط جواز سقط را وضع کند. با مذاقه در بند مورد بحث می‌توان دریافت که ۴ گزاره به شکل عام مجموعی؛ یعنی به نحوی که لازم است همه این گزاره‌ها مجموعاً محقق شود برای جواز سقط صادر شده است. گزاره‌های ۴ گانه عبارت هستند از: ۱) جان مادر به شکل جدی در خطر باشد، ۲) راه نجات مادر منحصر در سقط جنین باشد، ۳) سن جنین کمتر از ۴ ماه باشد، ۴) نشانه‌ها و امارات ولوج روح در جنین نباشد. همان‌طور که قابل مشاهده است، گزاره شماره ۴ به شرط عدم احراز نشانه‌های ولوج روح در جنین تصریح دارد. شرط مذکور به عنوان جواز سقط جنین در ۶ گزاره بند «ج» ماده مورد بحث قابل مطالعه است. قانون‌گذار در بند «ج» به صراحت اعلام می‌دارد که اگر ۶ گزاره با یکدیگر جمع شوند، مادر حامل بعد از اظهارات ولی، اجازه سقط دارد. ۶ گزاره مورد نظر عبارت هستند: ۱) رضایت مادر، ۲) وجود حرج برای مادر، ۳) وجود قطعی ناهنجاری‌های جنینی غیرقابل درمان در مواردی که حرج مربوط به بیماری یا نقص در جنین است، ۴) فقدان امکان جبران و جایگزینی برای حرج مادر، ۵) فقدان نشانه‌ها و امارات ولوج روح و ۶) کمتر از ۴ ماه بودن سن جنین. گزاره شماره ۵ به صراحت اعلام می‌دارد اگر جنین، فاقد نشانه‌های ولوج روح باشد آن‌گاه اجازه سقط صادر خواهد شد.

۲-۲. نقد شرط «امارات ولوج روح» در ماده ۵۶)

با دقت در گزاره‌های فوق‌الذکر می‌توان شرط «امارات ولوج روح» را مورد توجه و مطالعه قرار داد. مطابق با نص بندهای «الف» و «ب»؛ مادری می‌تواند جواز سقط جنین را دریافت کند که علاوه بر گزاره‌های مذکور؛ نشانه‌های ولوج روح در جنین وی احراز نشود. با پژوهش‌های انجام شده به نظر می‌آید که شرط مذکور با دو نقد به شرح ذیل مواجه است.

نقد یک. فقدان معیار برای احراز امارات ولوج روح

نخستین نقدی که شرط نشانه‌ها و امارات ولوج روح را با ایراد مواجه می‌کند عبارت از عدم شناخت آن است؛ به سخن دیگر می‌توان گفت که حدود و ثغور و مختصات مفهومی شرط «نشانه‌ها و امارات ولوج روح» کاملاً مبهم است. اینکه ولوج روح به معنای حلول روح یا دمیده شدن روح در جنین است یک امر مشهور است که از طرق معتبر خود دربارهٔ حدوث آن بحث و بررسی انجام شده است. هر چند بعضی از پژوهشگران نسبت به موضوع ولوج روح باورمند هستند و بعضی دیگر آن را نمی‌پذیرند، اما مقصود از اصطلاح «ولوج روح» به معنای حلول «روح» یا «نفس» در کالبد جنین یک امر تعریف شده با زوایای معلوم است. اعتقاد داشتن یا اعتقاد نداشتن به امر مذکور، مسئله جداگانه‌ای است که در هر صورت به وضوح و شناخت ادعای «ولوج روح» خللی وارد نمی‌کند. اما تشخیص «نشانه‌های ولوج روح» به عنوان شرط جواز سقط جنین که یک امر نو ظهور در قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت است؛ موضوعی نامفهوم و غیر قابل شناسایی در قوانین موضوعه است. حتی باورمندان به امر «ولوج روح در جنین» وقتی

با شرط احراز «نشانه‌های ولوج روح در جنین» مواجه می‌شوند، نمی‌دانند که شرط مورد نظر را چگونه باید احراز کرد؛ زیرا قانون‌گذار تاکنون در هیچ‌یک از قوانین موضوعه نه تفصیلاً و نه اجمالاً آن را مورد تعریف قرار نداده و هیچ‌گونه معیاری برای تنقیح آن مشخص نکرده است.

نقد دو. تعارض قانونی دو شرط امارات ولوج روح با کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه

با مذاقه در گزاره‌های بند «الف» و بند «ج» معلوم شد که گزاره سوم بند «الف» و گزاره «ششم» بند «ج» به شرط «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» تصریح دارد. موضوعی که ذهن را به خود مشغول می‌کند عبارت از آن است که قانون‌گذار بر اساس چه فلسفه و حکمتی یکی از شروط جواز سقط را «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» می‌داند. با تتبع در قوانین سابق سقط و همچنین با جستجو در منابع فقه امامیه معلوم می‌شود که شرط «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» یک امر مشهور میان صاحب‌نظران فقهی است (شهید ثانی، ۱۴۱۳؛ شهید اول، ۱۴۳۰). مشهور فقهای امامیه بر این باور هستند که ولوج روح در جنین از پایان ماه ۴ م بارداری اتفاق می‌افتد (مجلسی، ۱۴۰۳). براین اساس، قانون‌گذار ماده واحده سقط درمانی در سال ۱۳۸۴، سقط درمانی را در فرض قبل از ولوج روح که قبل از ۴ ماهگی جنین است، جایز می‌دانست: «سقط درمانی با تشخیص قطعی ۳ پزشک متخصص و تأیید پزشکی قانونی ... قبل از ولوج روح (۴ ماه) با رضایت زن مجاز است» همان‌طور که از ماده (۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت قابل مشاهده است، قانون‌گذار به قول مشهور فقها توجه داشته و گزاره «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» را به عنوان شرط جواز سقط وضع کرده است. روشن است که شرط «کمتر از ۴ ماهگی جنین» برای جواز سقط در فقه امامیه به جهت آن است که روح تا آن زمان در جنین، ولوج نکرده است. اکنون که مشخص شد علت وضع شرط «کمتر از ۴ ماهگی جنین» به ولوج روح تا آن زمان مربوط می‌شود؛ ذکر شرط «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» در کنار شرط «عدم احراز نشانه‌های ولوج روح در جنین» به چه دلیل است؟! قانون‌گذار ماده (۵۶) حمایت از خانواده و جوانی جمعیت جواز سقط را در بندهای «الف» و «ج» منوط به تجمیع دو شرط مذکور کرده است؛ یعنی علاوه بر اینکه سن جنین باید از ۴ ماهگی کمتر باشد، لازم است که عدم نشانه‌های ولوج روح هم در جنین احراز شود. پیشتر گفته شد که ولوج روح در باور مشهور فقهای امامیه؛ ذیل ۴ ماهگی حادث نمی‌شود، پس بیان شرط عدم احراز نشانه‌های ولوج روح در کمتر از ۴ ماهگی بیپایه است. توجه به این نکته ضروری است هرچند بعضی از فقها به ولوج روح در کمتر از ۴ ماهگی معتقد هستند (انصاری، ۱۴۱۵)، اما موضوع آن است که قانون‌گذار ماده (۵۶) حمایت از خانواده با ذکر گزاره «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه»، قول مشهور فقها را پیرامون ولوج روح در ۴ ماهگی بر سایر اقوال ترجیح داده و طبعاً باید به لوازم آن که مهم‌ترین آن لوازم؛ عدم ولوج روح در کمتر از ۴ ماهگی و قاعدتاً عدم وجود نشانه‌های ولوج روح در کمتر از ۴ ماهگی است، پایبند باشد. درحالی که ذکر شرط «عدم احراز نشانه‌های ولوج روح در جنین» در کنار شرط «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» عدم پای‌بندی قانون‌گذار ماده (۵۶) به لوازم قول مشهور فقهای امامیه را نشان داده و موجب عبث بودن ذکر این شرط شود. از طرفی دیگر خوب می‌دانیم رعایت کمال اختصار و پرهیز از هجو در قانون‌گذاری شرطی الزامی است. بنابراین ذکر شرط یک به تنهایی کفایت از شرط دو می‌کند.

مرکز ثقل ارزیابی دو نقد مذکور، دریافت مختصات مفهوم اصطلاح «ولوج روح» است. براین اساس، تلاش می‌شود در ادامه پژوهش حاضر به بررسی مفهوم و نشانه‌های ولوج روح پرداخته شود.

۳. ارزیابی شرط «امارات ولوج روح»

در ارزیابی شرط مفهوم ولوج روح و امارات ولوج روح بررسی می‌شود:

۱-۳. مفهوم ولوج روح

از آنجاکه مبانی دانش فقه را آیات و روایات پایه‌گذاری می‌کنند، می‌توان جهت تعمق پژوهش حاضر؛ مسئله «ولوج روح» را در منابع مذکور مورد ارزیابی قرار داد. با تتبع در آیات وحی معلوم می‌شود، لفظ و معنای «روح» بارها در قرآن کریم مورد استعمال قرار گرفته است. فارغ از مفاهیم تفسیری درباره واژه «روح»؛ می‌توان دو معنای «موجودی از سنخ فرشتگان» و «روح انسان» را مصداقی از استعمال حقیقی روح در قرآن کریم دانست. هرچند معنای «روح انسان» در آیات متعدد قرآن کریم خواه مستقیم یا غیرمستقیم هدف طرح مباحث گوناگون قرار گرفته است، اما با مراجعه به آیات ۷۰، ۹۱ و ۱۲ در سوره‌های ص، انبیا و تحریم؛

می‌توان مسئله ولوج روح را در آن آیات مورد مطالعه قرار داد و دریافت که ولوج روح در قرآن کریم از پایه و اساس قطعی برخوردار است «فَإِذَا سَوَّيْتَهُ وَنَفَخْتَ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» (حجر، ۲۹). همچنین با مراجعه به منابع روایی دریافت می‌شود که واژه «روح» به معنای امری لطیف و خلق شده قبل از جسد، بعد غیر جسمانی انسان را مورد توجه قرار داده است (کلینی، ۱۳۶۳). موضوع «روح» و «ولوج» آن از جمله موضوعاتی است که برخاسته از مفاهیم عقیدتی است. موضوع دانش پزشکی؛ بدن انسان است و از این رو همه مسائل و مفروضات خود را هم‌سو با جسم انسان تعریف می‌کند. براساس مطالب مذکور، قابل‌درک است که دانش پزشکی به ولوج روح نپرداخته‌باشد؛ مذاقه در آثار اصیل پزشکی بیانگر تأیید گزاره مذکور است؛ زیرا موضوع ولوج روح مورد بحث و بررسی دانش پزشکی قرار نگرفته است.

۳-۲. امارات ولوج روح

با غور در منابع روایی می‌توان سه اماره کلی تحت عناوین «تکمیل بدن جنین»، «حرکات مادی جنین» و «گذشت زمان خاص» را در جهت مشخص شدن زمان دمیده شدن روح در جنین به شرح ذیل مورد بررسی قرار داد.

۳-۲-۱. اماره تکمیل بدن

۳ گروه روایت، در منابع روایی موجود هستند که می‌توان میان آن‌ها با دمیده شدن روح، ارتباط معنایی پیدا کرد. دمیده شدن روح در این ۳ دسته روایت به تکمیل شدن بدن جنین در مراحل مختلف ارتباط پیدا می‌کند. دسته اول روایت در خصوص رویش گوشت بر بدن انسان است. دو روایت «ابو جریر قمی» و «مسمع» بیانگر ارتباط مستقیم میان زمان دمیده شدن روح به کالبد انسانی با رویش گوشت بر بدن انسان است: «فَإِذَا نَشَأَ فِيهِ خَلْقٌ آخِرٌ، وَهُوَ الرَّوحُ، فَهُوَ حِينَئِذٍ نَفْسٌ فِيهِ أَلْفٌ دِينَارٍ كَامِلَةٌ» (کلینی، ۱۳۶۳). مفاد روایات مورد نظر؛ دیه انسان کامل را منوط به «فَإِذَا نَشَأَ فِيهِ خَلْقٌ آخِرٌ» یعنی دمیده شدن روح در کالبد انسانی می‌داند. دمیده شدن روح بعد از رویش گوشت بر بدن انسان، به وضوح از استناد به آیه شریفه «ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ؛ سِيسَ أَنْ رَأْفَرِيئِشِي تَازَه دَادِيم» در روایت ابو جریر قمی قابل مشاهده است (مؤمنون، ۱۴). روایت «ابو جریر قمی» صحیح و روایت «مسمع» ضعیف اما مشهور است (مجلسی، ۱۳۶۳). دسته‌ای دیگر از روایات که مورد نظر بحث حاضر است؛ روایتی در خصوص زمان دمیده شدن روح است که میان تحقق صورت انسانی با دمیده شدن روح؛ ارتباط مستقیم برقرار می‌کند: «وَفِي الصَّوْرَةِ قَبْلَ أَنْ تَلْجَهَ الرَّوْحُ مَائَةَ دِينَارٍ، فَإِذَا وَلَجَتْهَا الرَّوْحُ كَانَتْ فِيهَا أَلْفٌ دِينَارٍ» تخصیص دیه کامل به جنین در روایت صحیح‌های (مجلسی، ۱۴۰۴) از امام علی (علیه‌السلام)، هنگامی است که روح در جنین دمیده شده باشد و دمیده شدن روح در جنین منوط به تحقق و تکمیل صورت انسانی در جنین دانسته شده است (مفید، ۱۴۱۳؛ حر عاملی، بی‌تا) دسته ۳، این روایات نه به شکل خاص، بلکه به نوع عام؛ دمیده شدن روح به کالبد انسانی را بعد از تکمیل شدن بدن جنین بیان می‌دارند. این مسکن در روایتی مرسل به صراحت اشاره می‌کند که امام صادق (علیه‌السلام)؛ تعیین دیه کامل را به تکمیل بدن جنین منوط کرده‌اند (کلینی، ۱۳۶۳).

۳-۲-۲. اماره حرکات مادی

دسته‌ای از روایات را می‌توان در خصوص زمان دمیده شدن روح به حرکات مادی و فیزیکی جنین مورد بحث قرار داد. تعدادی از این روایات به گریستن جنین اختصاص دارد. گویی گریستن جنین، ملاک زنده بودن و دمیده شدن روح در این روایات است. امام صادق (علیه‌السلام) در روایتی که از طریق سلیمان بن صالح، نقل شده است؛ این چنین بیان داشته‌اند که دیه جنین، دیه کامل نخواهد بود؛ مگر آن که صدایی از آن یا به تعبیری صدای گریه آن شنیده شود (طوسی، ۱۳۶۴). هرچند این روایت ضعیف است (مجلسی، ۱۴۰۴) ولی مبنای فتوای برخی از قدمای از فقها قرار گرفته است (صدوق، ۱۴۱۵؛ حلبی، ۱۴۰۳) و مؤید مضمون روایت مذکور نیز، روایت معتبر از عبد الله بن سنان از امام صادق (علیه‌السلام) است با این تفاوت که مسئله را با بیان خواندن نماز میت؛ تأیید می‌کند «فَإِذَا اسْتَهَلَّ، فَصَلَّى عَلَيْهِ» (طوسی، ۱۳۶۳). تعداد دیگری از این روایات به حرکت کردن جنین اختصاص دارد. روایاتی که گویی حرکت کردن جنین را نشان از زنده بودن وی در منابع روایی دانسته است. مانند آن که حرکت جنین سقط شده؛ بیانگر زنده بودن آن بوده و قواعد ارث درباره وی صادق است؛ هرچند صدایی از آن بیرون نیاید «فِي سَقَطٍ إِذَا سَقَطَ مِنْ بَطْنِ أُمِّهِ فَتَحْرُكُ تَحْرُكَ بَيْنَا، يَرُثُ وَ يُوْرَثُ، فَإِنَّهُ رَّبْمَا كَانَ أُخْرَسَ» (کلینی، ۱۳۶۳؛ طوسی، ۱۳۶۴). این دسته از روایات عمدتاً معتبر بوده برخی حسن کالصحیح و برخی نیز صحیح هستند (مجلسی، ۱۴۰۴).

۳-۲-۳. اماره زمانی

تقسیم دسته‌ای از روایات در خصوص زمان دمیده شدن روح به کالبد انسانی، تقسیم زمان است. مقصود آن است که زمان دمیده شدن روح در این دسته از روایات؛ دقیقاً با قید زمان مورد توجه قرار گرفته است. با مذاقه در روایات موجود می‌توان دو زمان ۴ ماهگی و ۵ ماهگی را برای دمیده شدن در کالبد انسانی به شرح ذیل در نظر گرفت:

الف. ۴ ماهگی

از جمله زمان‌هایی که در روایات موجود، قابل مطالعه است؛ زمان ۴ ماهگی است. مفاد این روایت از این قرار است که نطفه بعد از گذشت ۱۲۰ روز در رحم مادر که مراحل علقه و مضغه را به ترتیب نطفه در ۴۰ روز، علقه در ۴۰ روز، مضغه در ۴۰ روز پشت سر می‌گذارد، آن گاه روح در جنین دمیده می‌شود «فَإِذَا تَمَّتْ الْأَرْبَعَةُ أَشْهُرَ، بَعَثَ اللَّهُ تَعَالَى إِلَيْهَا مَلَكِينَ خَلَاقِينَ بِصُورَانِهِ» (کلینی، ۱۳۶۳؛ حمیری، ۱۴۱۳). اینکه چگونه می‌توان از عبارت «ملکین خَلَاقین»؛ دمیده شدن روح در جنین را دریافت کرد، موضوعی است که با استناد به روایت صحیح زراره پاسخ آن روشن می‌شود؛ زیرا در ادامه عبارت «ملکین خَلَاقین» در روایت زراره آمده است: «...فَيَنْفَخَانِ فِيهَا رُوحَ الْحَيَاةِ وَ الْبَقَاءِ» (کلینی، ۱۳۶۳).

ب. ۵ ماهگی

تنها یک روایت از منابع روایی موجود؛ دمیده شدن روح در جنین را پایان زمان ۵ ماهگی جنین می‌داند. امام صادق (علیه السلام) در روایتی که از طریق یونس شبیانی نقل شده است؛ تخصیص دیه کامل به جنین را در پایان زمان ۵ ماهگی جنین اعلام کرده و علت آن را دمیده شدن روح در آن هنگام بیان کرده‌اند: «إِذَا مَضَتْ الْخَمْسَةُ أَشْهُرَ فَقَدْ صَارَتْ فِيهِ الْحَيَاةُ، وَ قَدْ اسْتَوْجِبَ الدِّيَةَ» (همان). این روایت مبتنی بر آن چه علامه مجلسی در مرآة العقول بیان کرده است به دلیل ضعف ناقل آن «یونس شبیانی» و همچنین اضطرابی که در متن آن وجود دارد، روایتی ضعیف محسوب می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۴) بنابراین روایتی قابل اتکاء و استناد نیست با این حال با توجه به اینکه قول به ۵ ماهگی ولوج روح، قائلینی در میان فقها دارد مقایسه‌ای اجمالی میان آن و قول به ۴ ماه انجام می‌دهیم.

با مراجعه به منابع اصیل فقهی دریافت می‌شود بسیاری از فقهای امامیه در خصوص زمان ولوج روح به کالبد انسانی به اتمام ۴ ماهگی معتقد هستند؛ قول مذکور، مورد صراحت واقع شده است تا آنجا که ادعای شهرت بر آن رفته و قول مشهور شناخته می‌شود (شهید ثانی، ۱۴۱۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳؛ شهید اول، ۱۴۳۰). قرائن و شواهد متعدد فقهی برای ولوج روح در پایان ۴ ماهگی ارائه شده است؛ از قرائن و احکام فقهی آن می‌تواند به موضوع غسل میت اشاره کرد (حق شناس، ۱۴۰۰)؛ علامه حلی (ره) در خصوص موضوع مورد بحث می‌فرماید: «غسل میت به جهت مس جنینی که پیش از ۴ ماه، تولد یافته است واجب نیست؛ زیرا مرگ بعد از وجود حیات سابق محقق می‌شود و حال آن که جنین جنینی تا قبل از اتمام ۴ ماه، اصلاً حیاتی نداشته است» (علامه حلی، ۱۴۱۲). گزاره مذکور؛ یعنی عدم وجوب غسل میت در جنین تولد یافته قبل از ۴ ماه؛ مورد تأیید بسیاری از فقها و علمای اسلامی قرار گرفته است (نجفی، ۱۳۶۲؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴؛ شیخ بهایی، ۱۳۵۷). فقها و علمای اسلامی به موضوع تجربه یا به عبارتی قرائن طبی هم توجه داشته‌اند؛ مانند آن که به صراحت در نصوص آنان می‌توان یافت که ولوج روح را با استناد به «تجربه» بعد از گذشت ۴ ماهگی می‌دانند (فاضل هندی، ۱۴۱۶). دیدگاهی که زمان ولوج روح را به کالبد انسانی، پنج ماه می‌داند از جهت تعداد باورمندان به آن، بسیار قلیل است. با جست‌وجو در منابع فقهی می‌توان دریافت که تنها قائل جدی به این دیدگاه، شیخ صدوق در کتاب «المقنع» است که براساس روایت ۵ ماه؛ فتوا داده است (صدوق، ۱۴۱۵). از آنجا که دیدگاه ولوج روح در پایان ماه ۴ م، مشهور بوده و بسیاری از فقها به آن معتقد هستند، بسیاری از صاحب نظران فقهی در تلاش برای توجیه یا نقد زمان ولوج روح در ماه پنجم برآمده‌اند. شهید اول در خصوص توجیه دیدگاه شیخ صدوق می‌نگارد: «دیدگاه شیخ صدوق که برخاسته از روایت است؛ در واقع یک تخمین و احتمال است، نه یک زمان دقیق و محتمل» (شهید اول، ۱۴۳۰). همچنین صاحب جواهر الکلام در توجیه کلام شیخ صدوق آورده است: «ممکن است مقصود از گفتار شیخ صدوق؛ یعنی ولوج روح در ۵ ماهگی؛ اشاره به این است که می‌توان در زمان مذکور به این مطمئن بود که هر گونه حرکتی از جنین در رحم، بیانگر وجود حیات در جنین است نه ناشی از تشنجاتی که ممکن است در دوران بارداری رخ دهد» (نجفی، ۱۳۶۲).

۴. ارزیابی امارات ولوج روح برای صدور جواز سقط درمانی

بر اساس توضیحاتی که گذشت، جهت ادامه بحث لازم است دو اماره «تکمیل بدن و حرکات مادی» و «زمان ۴ ماه» مورد ارزیابی واقع شود.

۴.۱. ارزیابی اماره تکمیل بدن و حرکات مادی

جهت ارزیابی اماره تکمیل بدن و حرکات مادی لازم است مسئله‌ای که در موضوع‌شناسی مقاله حاضر، بحث آن گذشت؛ مورد اشاره قرار بگیرد. مسئله مورد نظر عبارت از آن است که استناد واژه «حیات» به انسان در ادبیات شرعی در دو معنای مستقل از هم مورد استعمال واقع شده است. حیات سلولی یا به عبارتی حیات حیوانی که ارتباط مستقیم دارد با امور تکوینی جنین؛ مانند تپش قلب، رویش گوشت، تشکیل استخوان و هر رشد فیزیکی و مادی دیگری که با بدن یک حیوان هم مشترک است. و حیات دیگری به نام حیات انسانی یا روح عقل و عبارتی از این قبیل که این نوع حیات به مرحله بعد از ولوج روح در انسان، اطلاق می‌شود. بعد از مقدمه مذکور باید گفت، فقهای امامیه با الهام از روایات موجود بر این باور هستند که امارات و نشانه‌های حیات سلولی از حیات انسانی کاملاً متفاوت است. تکمیل بدن و حرکات مادی که در بخش روایات گذشت، متعلق به حیات سلولی است؛ همه آن‌ها متأثر از عوامل ژنتیکی و رشد جسمانی است تا آنجا که بعضی از فقها حتی با استعمال واژه «حیات» برای «سلول» هم مخالف بوده و همه مراحل قبل از ولوج روح را اساساً حیات ندانسته و آن را منحصر به حیات انسانی می‌دانند (شهید ثانی، بی‌تا). با مذاقه در ادبیات فقهی می‌توان دریافت گروهی از فقهای امامیه، حیات سلولی را حتی تا حیات نباتی یکسان دانسته و بر این باور هستند که فعل و انفعالات تپش قلب، نبض، حرکت و برخی واکنش‌های غیر ارادی که در جنین حادث می‌شود؛ همانند فعل و انفعالاتی است که در گیاهان مانند باز و بسته شدن آن‌ها تا رشد سلولی و رنگدان‌ها و مانند آن اتفاق می‌افتد؛ این گروه از فقها به صراحت اعلام می‌دارند که مراد از حیات، ولوج روح است، نه حیات نباتی که از ابتدا موجود است؛ و احراز این حیات اماره خاصی ندارد (تبریزی، ۱۳۸۵). گذشته از ایرادهایی که به حیث حیات سلولی و استقلال آن از حیات انسانی درباره امارات حرکات مادی وجود دارد، اشکال مهم دیگر به کسانی که می‌خواهند، حرکات مادی موجود در روایات را به امارات ولوج روح نسبت دهند؛ عبارت از آن است که حرکات مادی مذکور در روایات؛ غالباً ناظر به بحث ارث بوده که به مرحله بعد از تولد جنین انصراف دارد و بدیهی است که جنین تولد یافته به حیث موضوعی، خارج از بحث حاضر است. بر این اساس است که گفته شده است: «گریستن و حرکت کردن، نمی‌توانند معیاری برای تعلق روح به جنین باشد، بلکه نشانه‌هایی برای زنده بودن جنین هنگام تولد هستند» (محقق حلی، ۱۳۷۶).

۴-۲. ارزیابی اماره زمان ۴ ماه

برای ارزیابی دقیق زمان ۴ ماه در بحث مورد نظر؛ لازم است جایگاه اماره زمان برای ولوج روح در قوانین موضوعه مورد بحث قرار بگیرد. بر همین اساس، بررسی ۳ بحث «اماره زمان برای ولوج روح در قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت ۱۴۰۰»، «اماره زمان برای ولوج روح در ماده واحده سقط درمانی ۱۳۸۴» و «ارزیابی اماره زمان ناظر بر قوانین و دیدگاه مشهور» به شرح ذیل ارائه می‌شود:

۴-۲-۱. اماره زمان برای ولوج روح در قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت ۱۴۰۰

قانون‌گذار طی ماده (۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت به صراحت اعلام می‌دارد: «قاضی عضو در کمیسیون مذکور با حصول اطمینان نسبت به یکی از موارد ذیل مجوز سقط قانونی را با اعتبار حداکثر ۱۵ روزه صادر می‌کند» مقصود از موارد ذیل؛ موارد «الف»، «ب» و «ج» است. با مطالعه ۲ مورد «الف» و «ج» می‌توان جایگاه اماره زمان را برای تشخیص ولوج روح در امر سقط درمانی مورد مطالعه قرار داد. قانون‌گذار در هر دو مورد بند «ب» و «ج» تصریح کرده است به صرف کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه؛ نمی‌توان مجوز سقط را صادر کرد، بلکه علاوه بر آن باید شرایط دیگری هم باشد و از جمله‌ی آن شرایط؛ «فقدان نشانه‌ها و امارات ولوج روح» در جنین است. با مطالعه شرط «فقدان امارات ولوج روح» می‌توان دریافت؛ قوت و قدرت شرط «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» برای اثبات فقدان ولوج روح در جنین برای قانون‌گذار کافی نبوده و علاوه بر آن به شرطیت «فقدان امارات ولوج روح» معتقد شده است. لکن همان‌طور که پیشتر بحث آن گذشت؛ امارات و نشانه‌هایی که بتوان به‌طور قاطع بر اساس آن‌ها به ولوج روح در جنین قائل شد وجود ندارد؛ همچنین بحث نشانه‌هایی از قبیل تکمیل بدن یا حرکات مادی، گذشت و معلوم

شد که مؤلفه‌های مذکور با خطاهای متعدد تجربی و پزشکی مواجه است و هیچ‌گونه قدر متیقن ثابتی نمی‌تواند در اختیار پزشکان قرار دهد. بر اساس مطالب مذکور می‌توان دریافت «ماره زمان کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه برای تشخیص ولوج روح در امر سقط درمانی» در قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت مصوب ۱۴۰۰ هیچ‌گونه جایگاه مؤثری ندارد؛ زیرا کمال اثر اماره زمان؛ یعنی کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه برای تشخیص شرط فقدان ولوج روح کاربرد دارد که با ذکر شرط «فقدان امارات ولوج روح» در عرض شرط اماره زمان؛ اثر آن به‌طور کامل منتفی شده است.

۴-۲-۲. اماره زمان برای ولوج روح در ماده واحده سقط درمانی ۱۳۸۴

پیش از تصویب قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت مصوب سال ۱۴۰۰، ماده واحده‌ای تحت عنوان «ماده واحده سقط درمانی» مصوب سال ۱۳۸۴ وجود داشت که تا قبل تصویب قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت؛ مهم‌ترین قانون در حوزه سقط درمانی معرفی می‌شد. هرچند ماده واحده ۱۳۸۴ درخصوص سقط درمانی با ایرادهای فقهی و حقوقی متعددی مواجه بود اما از جهات متعدد دیگری به‌ویژه در وضع زمان خود، بسیار راه‌گشا و در نوع خود از نوآوری‌های برجسته‌ای برخوردار بود. بیماری جنین و بیماری مادر به عنوان دو عامل مهم برای سقط جنین در ماده واحده مورد بحث پیش‌بینی شده بود و مقرر می‌داشت: «سقط درمانی با تشخیص قطعی سه پزشک متخصص و تأیید پزشکی قانونی مبنی بر بیماری جنین که به علت عقب افتادگی یا ناقص‌الخلقه بودن موجب حرج مادر است و یا بیماری مادر که با تهدید جانی مادر توأم باشد قبل از ولوج روح (۴ ماه) با رضایت زن مجاز می‌باشد و مجازات و مسئولیتی متوجه پزشک مباشر نخواهد بود. متخلفین از اجرای مفاد این قانون به مجازات‌های مقرر در قانون مجازات اسلامی محکوم خواهند شد». همان‌طور که از نص ماده واحده مذکور مشخص است، کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه به عنوان شرط جواز سقط درمانی مورد توجه قرار گرفته است. پیشتر بحث شد که شرط «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» دیدگاه مشهور فقهای امامیه است و قانون‌گذار ماده واحده ۱۳۸۴ از قول مشهور فقهای امامیه تبعیت کرده و آن را به‌عنوان اماره‌ای جهت تشخیص فقدان ولوج روح برای جواز سقط درمانی پذیرفته است. با مذاقه در ماده واحده مورد بحث، می‌توان دریافت که هیچ‌گونه شرطی در عرض شرط کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه برای تشخیص ولوج روح در جنین وجود ندارد و اثر اماره زمان به‌طور کامل در ماده واحده مورد نظر اثر داشته و کاربرد منحصر به فرد خود را اجرا کرده است.

۴-۲-۳. ارزیابی اماره زمان ناظر بر قوانین و دیدگاه مشهور

با مذاقه در مختار فقهای امامیه درخصوص دیدگاه مشهور آنان مبنی بر «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» برای تشخیص فقدان ولوج روح در امر سقط درمانی، می‌توان دریافت که چه میزان از مشکلات در امر جواز سقط درمانی قابل حل و فصل است. با مطالعه نصوص فقهی، معلوم می‌شود فقهای امامیه به آن نظریاتی که دال بر ولوج روح به جنین در سن کمتر از ۴ ماه است واقف بوده و همه اختلاف نظرها و اختلاف روایات را در این خصوص مطالعه کرده و مورد بحث قرار داده‌اند (انصاری، ۱۴۱۵)؛ صاحب‌نظران فقهی به خوبی دریافته‌اند که اماره یا نشانه خاصی را نمی‌توان به حیث دانش پزشکی برای ولوج روح در جنین متصور بود (روحانی، ۱۳۸۳). در واقع، اختیار دیدگاه «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» به عنوان شرط فقدان ولوج روح در جنین برای جواز امر سقط درمانی از سوی فقهای امامیه به جهت پرهیز از همان اختلافات پایان‌ناپذیر و ارائه راه حلی شرعی برای صدور جواز سقط درمانی است. به همین جهت است که گفته می‌شود: «زمان ولوج روح در جنین یک دیدگاه غالبی است و مورد مخالفت نیز ممکن است واقع شود» (همدانی، ۱۳۷۶). صاحب‌جواهر الکلام در راستای حل مشکلات جواز سقط درمانی و پرهیز از همان اختلافات پیچیده و برای تأکید بر دیدگاه «ماره کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه»؛ روایت مورد استناد شیخ مفید مبنی بر ولوج روح در ماه پنجم را این‌گونه مورد تفسیر قرار می‌دهد که وقتی جنین وارد ماه پنجم می‌شود، در واقع دوره ۴ ماهگی به پایان رسیده و با آغاز ماه ۵، روح در او دمیده می‌شود. در واقع، صاحب‌جواهر الکلام؛ اتمام ۴ ماه را قید و شرطی برای ولوج روح دانسته بطوری که لازم است ۴ ماه کامل باشد تا ولوج روح در جنین اتفاق افتد (نجفی، ۱۳۶۲). توجه به دیدگاه مشهور فقهای امامیه درخصوص «کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه» در مسئله سقط درمانی امری بسیار مهم است. قرار دادن این دیدگاه به‌عنوان شرط وحید در متن قانون و تعریف نکردن شرط «فقدان امارات ولوج روح» در عرض آن مانند آنچه که در ماده واحده سقط درمانی مصوب ۱۳۸۴ انجام شده

است، می‌تواند بسیاری از سلیقه‌گرایی‌ها، ابهامات و موانع جواز سقط درمانی را رفع کند و عدم توجه به این نکته و قرار دادن این دو شرط در عرض یکدیگر علاوه بر بروز سلیقه‌گرایی موجب ظهور مسائلی است که تفصیل آن گذشت.

بحث و نتیجه‌گیری

تلاش قانون‌گذار در جهت نظام‌مند کردن قوانین سقط درمانی ستودنی است، اما با مذاقه در ماده (۵۶) قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت دریافت می‌شود که وضع شرط «عدم احراز امارات ولوج روح» نه تنها نظم نوینی به موضوع سقط درمانی نمی‌دهد؛ بلکه نظمی که سابقاً با وضع ماده واحده سقط سال ۱۳۸۴ به وجود آمده بود را مختل می‌کند. جواز سقط درمانی در ماده مذکور، منوط به «فقدان امارات ولوج روح» شده است درحالی که نه تعریف آن و نه ملاک تشخیص آن در قانون، مشخص نیست. با مراجعه به منابع فقهی، معلوم می‌شود که تعریف و احراز امارات ولوج روح با اختلافات گسترده نظری مواجه است؛ به طوری که هیچ دیدگاه اتفاقی درخصوص اماره‌ای مشخص وجود ندارد. عدم وجود تعریف مشخص از ابعاد ولوج روح در قانون و همچنین عدم تعریف ملاک مشخص برای احراز ولوج روح در قانون، امر را بر کارشناسان پزشکی دشوار کرده تا جایی که سلیقه‌گرایی در امر صدور جواز سقط درمانی راه می‌یابد. دیدگاه مشهور فقهای امامیه براساس روایات موجود درخصوص مسئله مورد نظر؛ آن است که روح در کالبد جنین از ۴ ماهگی به بعد حلول می‌کند. قانون‌گذار سال ۱۳۸۴ برای پرهیز از همین دست اختلافات و سلیقه‌گرایی‌ها و حاکم شدن نظم در پرتو شریعت، دیدگاه مشهور فقهای امامیه را ترجیح داد و با وارد کردن آن در عرض سایر شرایط لازم برای سقط؛ ملاحظات شرعی را در قانون سقط رعایت کرد. با توجه به مباحث انجام شده، معلوم می‌شود اقدام قانون‌گذار سال ۱۳۸۴ در وضع شرط کمتر بودن سن جنین از ۴ ماه برای موضوع ولوج روح در جنین کافی است و نیازی فقهی یا اجتماعی برای وضع شرط «عدم احراز امارات ولوج روح» توسط پزشکان وجود ندارد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

این مطالعه با رعایت کدهای اخلاقی انجام پذیرفته است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده نخست سرپرست پژوهش، نویسنده دو نویسنده مسئول و دیگر نویسندگان نقش راهنمایی و ارائه مشاوره‌های تخصصی در نگارش مقاله را برعهده داشته‌اند.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

حامی مالی

پژوهش حاضر تحت حمایت هیچ نهادی نبوده است.

سپاسگزاری

از اساتید و ریاست دانشگاه علوم اسلامی رضوی و همچنین از جناب آقای طاها زرگریان، عضو هیئت علمی دانشگاه آیت الله بروجردی که دلسوزانه همکاری کردند تشکر می‌کنم.

منابع

قرآن کریم

انصاری، مرتضی بن محمد امین. (۱۴۱۵ق). کتاب الطهارة. جلد ۴ م. چاپ اول. قم: المؤتمر العالمی بمناسبة الذكرى المئوية الثانية لميلاد الشيخ الأعظم الأنصاری. الأمانة العامة.

تبریزی، جواد. (۱۳۸۵). استفتاءات. جلد اول. چاپ سوم. قم: سرور.

حر عاملی، محمد بن حسن. (بی تا). وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. جلد نوزدهم. لبنان: دار احیاء تراث العربی.

حق شناس، محمد رضا. (۱۴۰۰). مطالعه تحلیلی انتقادی نظریه مشهور فقها در کیفیت غسل ترتیبی. دو فصلنامه مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذهب، (۲)، ۴، ۲۰۱-۱۸۱. <https://doi.org/10.34785/j023.2021.008>

حلی، ابوصلاح تقی الدین بن نجم الدین. (۱۴۰۳ق). الکافی فی فقه. ج ۱. اصفهان: مکتبه الإمام امیر المؤمنین علیه السلام.

حمیری، عبدالله بن جعفر. (۱۴۱۳ق). قرب الاسناد، چاپ اول. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.

دارابی، شهرام، رستمزاده، ایوب، احمدی، رضا. (۱۳۹۷). جنین شناسی و بیولوژی تکامل انسان برای دانشجویان مامایی و علوم پایه پزشکی. تهران: انتشارات حیدری.

رضا سلطانی نسب، رضا، گرجی، فرهاد. (۱۳۶۸). جنین شناسی انسان: بررسی تکامل طبیعی و غیرطبیعی انسان، جلد اول. چاپ اول. تهران: جهاد دانشگاهی.

روحانی، محمدصادق. (۱۳۸۳). استفتاءات. جلد ششم. چاپ اول. قم: حدیث دل.

زمانی، رسول. (۱۳۸۵). سقط جنین در نگاه حقوق اسلامی. چاپ اول. تهران: انتشارات مؤلف.

شهید اول، محمد بن یحیی. (۱۴۳۰ق). الذکری الشیعة فی أحكام الشریعة. چاپ اول. قم: مکتب الاعلام الاسلامی فی حوزه علمیه.

شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). مسالك الألفهام إلى تنقیح شرائع الاسلام، جلد اول. چاپ اول. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیة.

شهید ثانی، زین الدین بن علی. (بی تا). الروضة البهیة فی شرح اللعنة الدمشقیة. جلد اول. چاپ چهارم. بی جا.

شیخ بهایی، محمد بن حسین. (۱۳۵۷). حبل المتین فی احکام الدین. چاپ اول. قم: بصیرتی.

شیخ صدوق، ابن بابویه محمد بن علی. (۱۴۱۵ق). المقنع. چاپ اول. قم: پیام امام هادی علیه السلام.

طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۲۴ق). الاحتجاج. ج دوم. چاپ پنجم. قم: سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه.

طریحی، فخرالدین. (بی تا). مجمع البحرین. جلد چهارم. تهران: انتشارات رضوی، چاپخانه طراوت.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۳). الاستبصار فیما اختلف من الأخبار. جلد اول. چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الإسلامیة.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۴). تهذیب الاحکام. جلد دهم. چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الإسلامیة.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). کتاب الخلاف. جلد پنجم. چاپ اول. قم: جماعه المدرسین فی حوزه علمیه قم، مؤسسه نشر الاسلامی.

علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۲ق). منتهی المطلب فی تحقیق المذهب. جلد دوم. چاپ اول. مشهد: مجمع البحوث الإسلامیة

- فاضل هندی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶ق). *کشف اللثام عن قواعد الأحكام*. جلد دوم. چاپ اول. قم: دفتر نشر اسلامی.
- فراهیدی، ابی عبدالرحمن خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). *کتاب العین*. جلد ششم. چاپ دوم. ایران: مؤسسه دارالهجره.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۳). *الکافی*. جلد اول، دوم، ششم و هفتم. چاپ پنجم. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- گودرزی، فرامرز، کیانی، مهرزاد. (۱۳۹۲). *پزشکی قانونی برای دانشجویان رشته حقوق*، تهران: سمت.
- مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی. (۱۴۰۴). *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*. جلد بیست و یکم. چاپ دوم. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار*. جلد پنجاه و هفتم. چاپ اول. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محسنی، محمد آصف. (۱۴۲۶ق). *الفقه و مسائل الطبیئه*، جلد اول. چاپ اول. قم، بوستان کتاب، انتشارات بوستان کتاب (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)
- محقق حلّی، جعفر بن حسن. (۱۳۷۶). *المختصر النافع فی فقه الإمامیه*، جلد اول. چاپ ششم. قم: مطبوعات دینی.
- محقق کرکی، علی بن حسین. (۱۴۱۴ق). *جامع المقاصد فی شرح قواعد*. جلد اول. چاپ دوم. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء تراث.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). *الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*. چاپ اول. قم: کنگره شیخ مفید.
- نجفی، محمدحسن بن باقر. (۱۳۶۲). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*. جلد پنجم، سی و ششم و چهل و سوم. چاپ هفتم. بیروت: دار احیاء تراث العربی.
- همدانی، رضا بن محمد هادی. (۱۳۷۶). *مصباح الفقیه*. جلد اول. چاپ اول. قم: مؤسسه جعفریه لاحیاء التراث.

References

The Holy Quran

- Allameh Hali H. (1991). *The ultimate goal of religious research*. Mashhad: Islamic Research Council. (in Arabic)
- Ansari M. (1994). *Kitab al-tahara*. Qom: The International Conference on the occasion of the second centenary of the birth of Sheikh Al-Azam Al-Ansari. General Secretariat. (in Arabic)
- Cox, S.M. (2002). *Williams Obstetrics 22nd edition Study Guide*. New York: McGraw-Hill.
- Darabi, S.H., Rostamzadeh, A., Ahmadi, R. (2018). *Embryology and Human Developmental Biology for Midwifery and Basic Medical Sciences Students*. Tehran: Heydari Publications. (in persian)
- Farahidi, A. (1989). *Kitab al-Ain*. Iran: Dar al-Hajra Institute (in Arabic)
- Fazel Handi, M. (1995). *Kashf al-Tham on the rules of al-Ahkam*. Qom: Islamic Publishing House.(in Arabic)
- Gilstrap, L.C.(1997). *Study Guide for Williams Obstetrics. 20nd edition*. Stamford, Conn: Appleton & Lang.
- Goodarzi, F., Kiani, M. (2013). *Forensic Medicine for Law Students*. Tehran: Samt. (in persian)
- Haghshenas, M.R. (2021). *A critical analytical study of the famous theory of jurists on the quality of sequential ghusl*. *Bi-quarterly Journal of Comparative Studies of Jurisprudence and Principles of Religions*. 4(2): 201-181. <https://doi.org/10.34785/j023.2021.008> (in persian)
- Halabi, Abu Salah Taqi al-Din bin Najm al-Din. (1403). *Al-Kafi fi fiqh*. Isfahan: Imam Amir al-Mu'minin, peace be upon him. (in Arabic)
- Hamadani, R. (1376). *Misbah al-Faqih*. Qom: Jafariyya Institute for the Revival of Heritage. (in Arabic)
- Hamiri, A. (1992). *Qorb al-Asnad*. Qom: Al-Bayt Foundation for the Revival of Heritage (in Arabic]
- Hor Ameli, M. (Undated). *Al-Shia's means to study the issues of Shari'a*. Lebanon: Revival of Arab Heritage.(in Arabic)
- Kulayni, M. (1984) *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya (in Arabic).
- Majlesi, MB. (1984). *The mirror of the minds in the description of the news of the Prophet*. Tehran: Darul-e-Kitab al-Islamiyyah.(in Arabic)
- Majlisi, MB. (1982). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Dar Ihya al-Turaht al-Arabi. (in Arabic)
- Mofid, M. (1992). *Al-Irshad in the knowledge of Hajjaj-Allah Ali-ul-Abad*. Qom: Sheikh Mufid Congress (in Arabic)
- Mohagheq Hali, J. (1997). *Al-Mukhtasar al-Nafi fi Fiqh al-Imamiya*. Qom: Religious Press. (in arabic)
- Mohseni, M.A. (2005). *Jurisprudence and Medical Issues*. Qom, Bustan Kitab, Bustan Kitab Publications (Islamic Propaganda Office Publications of Qom Seminary). (in arabic)
- Muhaqqiq al-Karaki A. (1993). *Jame' al-Maqasid fi Sharh al-Qawa'id*. Qom: Al-Ali al-Bayt (peace be upon him) Foundation for the Revival of Heritage. (in Arabic)

- Najafi, MH. (Undated). *Jewels of the Word in the Explanation of the Laws of Islam*. Beirut: Dar Ihyaa Turat Al-Arabi. (in Arabic)
- Rouhani, MS. (2004). *Istifta'at*. Qom: Hadith Del. (in persian)
- Shahid Awl, M. (2008). *Al-Dhikr al-Shi'a fi Ahkam al-Shari'a*. Qom: Maktaba al-Ilaam al-Islami fi Hawza al-Ilmiyah. (in Arabic)
- Shahid Thani, Z. (Undated). *Al-Ruda al-Bahiya in the description of al-Lama' al-Damashkiyyah*. (No place). (in Arabic)
- Shahid Thani, Z. (1992). *Masalak al-Afham till Tanqih Sharia' al-Islam*. Qom: Al-Ma'arif al-Islamiyya Institute. (in Arabic)
- Sheikh Baha'I, M. (1978). *The String of the Strong in the Rules of Religion*. Qom: Basitari (in Arabic)
- Sheikh Saduq, M. (1994). *Al-Muqni*. Qom: Message of Imam Hadi (peace be upon him). (in Arabic)
- Soltani Nasab R, Gorji F. (1989). *Human Embryology: A Study of Natural and Abnormal Human Development*. Tehran: Jihad Daneshgahi. (in persian)
- Tabarsi, A. (2003). *Al-Ihtjaj*. Qom: Endowments and Charity Affairs Organization, Aswa Publications. (in Arabic)
- Tabrizi, J. (1999). *Istiftaat*. Qom: Sarwar. (in persian)
- Tareehi, F. (Undated). *Majma' al-Bahrain*. Tehran: Razavi Publications, Taravat Printing House (in Arabic)
- Tousi, M. (1984). *Al-Istbasar Fima Akhlaq Man Al-Akhbar*. Tehran: Dar al-Kutb al-Islami. (in Arabic)
- Tousi, M. (1986). *Kitab al-Khalaf*. Qom: Jama'ah al-Mudrasin fi Hawza al-Ilmiyah Baqom, al-Islami Publishing House. (in Arabic)
- Tousi, M. (1985). *Tahashib al-Ahkam*. Tehran: Dar al-Kutb al-Islami. (in Arabic)
- Zamani, R. (2006). *Abortion in the Perspective of Islamic Law*. Tehran: Author's Publications. (in persian)